

<https://www.es.hu/cikk/2020-09-18/szajbely-mihaly/kultura-popularis-kultura-populizmus.html>

Szajbély Mihály

Kultúra, populáris kultúra, populizmus – ahogyan Luhmann nyomán látszik

LXIV. évfolyam, 38. szám, 2020. szeptember 18.

(Lásd még azóta a mémelmélet és a narratíva mint fogalmi járókeret *h.l.*)

Niklas Luhmann (1927–1998), a XX. század utolsó harmadának német szociológiaelméleti gondolkodója szerint a kultúra egyike a legrosszabb fogalmaknak, amit valaha is kitaláltak. Ő maga ritkán élt vele, az általa kidolgozott rendszerelmélet azonban lehetőséget teremt olyan értékmentes kultúrafogalom kidolgozására, melynek fényében másként látszik populáris kultúra és populizmus, az értékes/értéktelen kérdésének vitatása pedig átkerül a társadalom egyes alrendszerei által létrehozott önleírások területére, és nem tart többé igényt általános elfogadásra.

Mit is jelent mindez?

Luhmann szerint a modern társadalom működését – a korábbi, középpontot és egységet biztosító hierarchia helyett – egymás környezetében létező, egy-egy szerepkör optimalizálásáért felelős, műveletileg zárt részrendszerek biztosítják. A részrendszerek egyenrangúak, de egymás szerepkörét nem képesek átvenni. A gazdaság nem tud igazságot vagy szépséget termelni, csak profitot, a tudomány nem képes szépséget vagy profitot létrehozni, csak igazságot, a művészet nem képes igazságot vagy profitot alkotni, csak szépséget. Ugyanakkor a gazdaság megfigyelése nyomán a művészet létrehozhat szépséget, a tudomány igazságot, a művészet vagy a tudomány alkotásainak értékesítésével a gazdaság termelhet profitot.

A részrendszerek (melyek száma rengeteg, itt csak hármat említettem) nem képesek átlátni a társadalom egészének a komplexitását, így egyik sem töltheti be az új középpont szerepét. Mégis tudják a társadalom egészének működőképességet biztosítani, köszönhetően annak, hogy mindegyik törekszik a saját működésének optimalizálására. Egy rendszer optimalizációs törekvései nyomán alkalmasint

irritációk keletkeznek a környezetében lévő rendszerekben. A művészet rendszere például nem az abszolút szép ábrázolására törekszik, hanem a pénz és a karrier rút világának megfigyelése nyomán hoz létre szépséget, a rút szépségének megfigyelése nyomán a tudomány az abszolút szép esztétikája helyett létrehozza a rút esztétikáját, a szép létrehozásánál előtérbe kerülhet az eladhatóság szempontja. A rendszerek mozgása folyamatos, következésképpen folyamatos az irritációk keletkezése is, a modern társadalmat pedig éppen az teszi működőképessé, hogy részrendszerei alkalmasak a problémaelhárítások nyomán születő újabb problémák elhárítására.

Luhmann annak idején leginkább azzal a tétellel lepte meg tudóstársait, hogy a társadalmat nem emberek, hanem kommunikációk alkotják. Az emberek – mint biológiai, illetve pszichikai rendszerek – a szociális rendszerek környezetében foglalnak helyet. Egymás fejébe nem látunk bele, egymásról annyit tudunk, amennyit – ilyen vagy olyan módon – kommunikálni vagyunk képesek. A kommunikáció során az értelem médiumából formák jönnek létre, melyek az újabb formaképződések számára médiumként állnak rendelkezésre.

A kommunikáció által létrehozott értelem a kultúra. A kultúrának számos meghatározása létezik, ezek közül Luhmann a legtágabbhoz és leginkább értékmenteshez kapcsolódik, mely szerint mindaz, amit az ember megérint, kultúrává változik. A kultúra mindig értelem, de az értelem nemcsak kultúra, hanem minden, ami a világban megfigyelhető, amiről gondolkodni és kommunikálni lehet. Az evolúció előrehaladásával az értelem egyre meghatározóbb részét teszi ki a kultúra, melyet a Luhmann-t értelmező Günter Burkart olyan témák tárházaként ír le, amelyek irányítani és strukturálni képesek a kommunikációt. A társadalom alrendszerei a maguk szerepkörének megfelelően válogatnak a témák közül, végeznek kultúrafeldolgozást, hoznak létre kultúrát.

A kultúra tehát a maga egészében nem leírható és nem megragadható, viszont lehetséges témák kimeríthetetlen és folyamatosan táguló tárházaként valamennyi társadalmi alrendszer rendelkezésére áll. Egyrészt mint a jelen, másrészt mint a múlt kultúrája. A múltra vonatkozó értelemfeldolgozást emlékezésnek hívjuk. Az emlékezés nem önmagáért való folyamat, hanem aktualizálási processzus. Célja Burkart szerint nem a múlt muzealizálása, hanem a jövő szempontjából való szelektálása és mobilizálása, még akkor is, ha a mobilizálás során múzeumok jönnek létre. Az emlékezet működése, a múlt kultúrájának szelektálása és mobilizálása jól tanulmányozható a társadalom olyan önleírása esetében, amilyen a nemzet.

A társadalmi alrendszereken belül elkülönülnek a létrehozó és közönségszerepek.

Politikusok és választópolgárok, termelők és kereskedők, kereskedők és vásárlók, tanárok és diákok, orvosok és betegek, írók és olvasók, festők és tárlatlátogatók, színészek és nézők stb. A létrehozó és a közönségszerepek közötti határok átjárhatóak, kétféle tekintetben is. Egyrészt a közönségszerepből át lehet lépni a létrehozói szerepbe (valaki politikussá, kereskedővé, orvossá, tanárrá, művésszé lesz), másrészt a létrehozó szerepet játszó időről időre visszakerülnek a közönség szerepébe: a politikus egyben választópolgár, az autókereskedő máshol vásárló, az orvos a másik orvos páciense, a tanár a továbbképzésen diák, a festő tárlatokat látogat, az író más írók olvasója. A létrehozó mindig játszik közönségszerepet, de a közönség nem mindig játszik létrehozó szerepet.

A kultúrafeldolgozás és létrehozás egyik célja az inclusio, a rendszeren kívülinek a rendszerbe vonzása, integrálása. A populáris kérdését rendszerelméleti keretek közé helyező Urs Stäheli szerint a részrendszerek, működésük optimalizálása érdekében, törekednek hatókörük szélesítésére, a kívül lévők bevonására, a rendszerrel közös identitás kialakítására. Ami a rendszer környezetében létezik, az egyrészt tartalék, potenciális közönség, másrészt maga a fenyegető másik, az idegen, amelynek megfigyelése nyomán irritációk alakulhatnak ki a rendszeren belül. A fenyegetés nem általános, ami az egyik alrendszer számára irritációra ad alkalmat, az a másik számára közömbös lehet. A Walter Benjamin-i értelemben auráját veszített műalkotás irritálhatja a művészet rendszerét, míg a gazdaság jól eladható tömegcikként tekinthet rá.

A populáris kultúra a modern társadalom önleírásaiban többnyire az önálló életre kelt, fenyegető másik, az idegen, a valódi kultúrát felemésztő szörny szerepét játssza. Ilyenné formálása már a XIX. század folyamán megkezdődött. A lappangó kánon gyors expanzója miatt ez az interpretáció érthető, de az elmondottak jegyében nem helyeselhető. Rendszerelméleti nézőpontból a populáris térfoglalása nem más, mint a társadalmi alrendszerek inclusióra való törekvésének következménye.

A popularitással Luhmann alig foglalkozott, a kérdés rendszerelméleti keretek közé való illesztését Urs Stäheli végezte el. A populáris kultúra létrejöttének eredője, hogy a társadalmi alrendszerek törekszenek befolyásuk növelésére. Figyelnek önmaguk működésére és figyelnek a környezetük működésére is. Megfigyeléseik nyomán olyan műveleteket hajtanak végre, amelyek alkalmasnak tűnnek a tömeg megnyerésére, közönségé alakítására. A műveletek kommunikációk (nem is lehetnek mások, hiszen a társadalmat kommunikációk alkotják), melyek az inclusio eredményessége érdekében nem elégedhetnek meg a rendszeren belül használatos kommunikációs formákkal, hanem hétköznapi nyelven szóló, a nem beavatottak

megnyerésére alkalmas kommunikációs formákat kell kialakítaniuk. A környezet megnyerésére való törekvés így minden rendszer esetében létrehozza a saját populárisát, illetve önleírásokat állít elő arról, hogy milyen kommunikációs formák alkalmasak erre.

A populáris tehát a magához vonzás hatékony eszköze, mely új lehetőséget teremthet a környezeti rendszereknek is, amennyiben azt be tudják építeni a saját működésükbe. Erre leginkább jellemző módon a gazdaság rendszere képes, amely a környezeti rendszerek által létrehozott populárisban potenciális árucikkekre ismerhet. Tevékenységével a gazdaság segíti a rendszereket abban, hogy a maguk számára új közönséget nyerjenek, így a gazdaság és a környezeti rendszerek között strukturális mozgókapcsolatok jöhetnek létre. Strukturális mozgókapcsolatról Luhmann akkor beszél, amikor két műveletileg zárt rendszer időlegesen, közössé vált érdekek mentén összekapcsolódik. A fogalom azt hivatott kifejezni, hogy a kapcsolódások mindig alkalomhoz kötöttek, létrejönnek és megszűnnek, így nem veszélyeztetik a kapcsolódó rendszerek önállóságát. Állandósult kapcsolat – interpenetráció – csak a folyamatosan és kizárólagosan egymásra utalt rendszerek, így a társadalmi és a pszichikai rendszerek között jön létre: gondolkodás nélkül nincsen kommunikáció, kommunikáció nélkül nincsen gondolkodás.

Amennyiben tehát a gazdaság egy környezeti rendszer populárisát forgalmazza, úgy az illető rendszer érdekeit (is) szolgálja. Az eset általánosítható: ugyanez igaz bármely rendszer bármely rendszerrel kialakított strukturális mozgókapcsolata esetén. Az inclusio és a strukturális mozgókapcsolat viszonya azonban sohasem harmonikus. A hatókör kiterjesztésére való törekvés például gyakran eredményez olyan árutermelést, amelyet már a gazdaság irányít, és a profittermelés eszközévé válva csak a gazdaság nézőpontjából hoz létre értéket. A donorrendszer nézőpontjából értéktelenné válik, vásárlói átkerülnek az idegen, a fenyegető és (ismét) megnyerendő másik szerepkörébe. E folyamat, mely újra és újra lejátszódik, a modern társadalom történetének és működésének talán leglátványosabb kísérőjelensége. Érthető tehát, hogy a rendszerek gyakran fogalmazznak meg olyan önleírásokat, amelyek vita tárgyává teszik saját törekvéseiket, és megfogalmazhatnak olyan véleményt is, hogy azok már nem a saját rendszer, hanem a kapcsolódó rendszer érdekeit szolgálják, annak törekvéseit pedig bírálattal illetik. Az ön- és másleírásokba foglalt kritikák sokszor jogosak, a rendszerek a maguk nézőpontjából meggyőző módon tehetnek különbséget értékes és értéktelen között, de tudomásul kell venniük, hogy máshonnan nézve másként látszik ugyanaz. Ezért nem helyeselhető, hogy a populáris kultúra interpretációi többnyire negatív konnotációval rendelkező, önálló entitás létrejöttéként írják le a kultúra popularizálódását.

A kívülállónak egy társadalmi alrendszer közönségévé való formálása annál könnyebb, minél egyértelműbben fogalmazható meg a csatlakozás értelme. A modern társadalom azonban – ellentétben a korábbi formációval, a hierarchikusan szervezettel – nem rendelkezik olyan középponttal és értékrenddel, amely eleve megkérdőjelezhetetlen hivatkozási alapot jelentene. Érvényét veszítette az alá- és fölérendeltségeket világosan kifejező piramis, melynek csúcsán az Isten akaratából felkent uralkodó foglalt helyet. A modern társadalomnak egység helyett különbözősége van, a kommunikációk sikerességét pedig a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok, a hatalom, a tudományos igazság, a pénz, a szerelem, a művészet, a feltételezhetően a másik által is elismert értékekre való hivatkozások biztosítják. A kommunikáció azért lesz sikeres, mert a közlemény megfogalmazójának hatalma van, mert pénze van, mert a címzett szereti őt, mert közleménye mögött tudományos igazság áll, mert azt a művészet hitelesíti, mert az valamilyen széles körben elismert értékre utal. A rendőr kézjelére megállok, a pénzzel rendelkező megrendelésének eleget teszek, a hihetetlennek hitelt adok, ha egy tudományos folyóiratban olvasok róla, a múzeum terében műalkotásként tekintek a kiállított használati tárgyra, szerelmem hívó szavának járvány idején is eleget teszek, és odaállok az ügy mellé, ha számomra evidens értékekre hivatkozva szólítanak fel csatlakozásra.

A modern társadalom létrejötte egybeesik a nacionalizmusnak, a nemzeti azonosság és összetartozás érzésének a megszületésével, melynek következtében a legszélesebb körben elismert és legtöbbször hivatkozott érték a nemzet vált. Úgy is lehetne fogalmazni, hogy az elveszített középpontot a nemzetnek mint értékfogalomnak a kidolgozása pótolja, amennyire pótolhatja. A nemzet ugyanis minden ismertsége és elismertsége mellett sem több, mint a társadalom egyik önleírása, az adott nemzetet a más nemzetektől megkülönböztető konstrukciója. Az elsődleges megkülönböztető jegy a saját nyelv és a saját kultúra, utóbbinak meghatározó elemei a nemzeti történelem és a nemzeti irodalom. A múltat az emlékezet aktualizálja és rendezi nemzeti narratívába. A nemzeti narratíva gondozásához és aktualizálásához valamennyi részrendszer hozzájárul, s az inclusio hatékony(nak gondolt) eszközeként valamennyi alrendszer hivatkozik rá, még ha adottságaik és lehetőségeik e tekintetben különbözők is.

A magához vonzásra való törekvések alapján strukturális mozgókapsolatok egész sora jön létre, bomlik fel, szerveződik újra és megint újra, mindig más formában. A nemzeti történelemre vonatkozó kutatási eredmények popularizálása például a művészet, a tudomány, a gazdaság és a politika számára egyaránt közönséget

teremthet, de populizmusba fordítása már csak a gazdaság és a politika érdekeit szolgálja. A strukturális mozgókapcsolat megszűnése nyomán létrejövő irritációk, az irritációk nyomán keletkező önleírások az inclusio eszközeinek újragondolását eredményezik a művészet és a tudomány rendszerén belül. A renegáttá vált populáris szemben új populáris születik, a renegáttá válás kockázatával. A populáris megújítására adott a lehetőség, mert az a tény, hogy a modern társadalomnak egység helyett különbözősége van, megakadályozza, hogy a részrendszerek valamelyike mindent eldöntő szerephez jusson a működésében. S ez még akkor is így van, ha egyes, a rendszerelméletben járatlan pszichikai rendszerek – gazdasági szereplők, politikusok – kommunikációit, ön- és másleírásait figyelve könnyen támadhat az a benyomásunk, hogy ők mintha éppen ilyen, mindent eldöntő szerepkör betöltéséről álmodoznának. Ha netán célhoz érnének, működésképtelenné válna a modern társadalom, viszont elsodorná őket a jegyrendszer és a népharag.